

թաքում ունենան, այլևս չեն կրնար կանգնել, քանզի զուրկ են փրկարար յոյսի տեսիլքէն: Յոյսը կեանք է և կեանքը յոյս: ան որ կը յուսայ՝ կ'ապրի, իսկ յուսահատութեան մատնուողը դասալիք կ'ըլլայ: Ըստ ամերիկացի հեղինակի մը, «Յոյսը եւրիտասարգական աւելն կը ներարկէ մարդու երակներուն մէջ, քանզի յոյսն ու երիտասարգութիւնը միեւնոյն մօր զաւակներն են»: Իսկ Պօղոս առաքեալ կ'ըսէ. «Յոյս ոչ երբեք ամալեցուցանէ» (Հռոմ. Ե. 4):

Երրորդ՝ պատգամ կայ նաև դարձի եկած և հոգեւոր կեանքի մէջ անկում չունենցող մէկուն համար: Սրբազան Մատեանը կ'ազդարարէ. «Որ համարիցի հասասցուն կալ՝ զգոյց լիցի, գուցէ անկանցից» (Ա. Կորն. Ժ. 12): Ան որ կը կարծէ թէ հաստատուն կը կենայ, պէտք է զգոյշ ըլլայ, որովհետև կրնայ իշխալ: Մանաւանդ եթէ մէկը անփորձ է՝ աւելի շուտ կ'իշխայ, և անկումը այնքան մեծ և ահաւոր կ'ըլլայ որքան աւելի բարձրութենէն վար իշխայ: Այս իսկ պատճառաւ, Սուրբ Պօղոս կը զգուշացնէ մեզ, ըսելով. «Անիւ եւ դողութեամբ զանձանց փրկուքիւն գործեցեք» (Փիլ. Բ. 12): Ուստի պէտք է զգուշութիւն ընել և հեռու կենալ պարծենկոտութենէ, իսկ եթէ անկում ունեցած ենք՝ յուսահատութեան մատնուելէ:

Լաւ է կեանքի մէջ բնաւ չիշխալ, բայց երբ ինկած ենք՝ քաջութիւն է վերստին կանգնել: Դժբախտ է ան՝ որ չի զգար իր մէջը վերելքի այս փրկարար յոյսը: Ուր որ չկայ յոյս՝ չկայ գործունէութիւն: Ճէրէմիա Թէյլըր կ'ըսէ. «Յոյսը հրէշտակի թեւերով կը սաւառնի դէպի երկինք, և կը տանի ու կը հասցնէ մեր աղօթքը մինչև Աստուծոյ շնորհաց գահը»:

Ապրիլնք, առանց կորսնցնելու այն կենդանի յոյսը (Ա. Պետ. Ա. 3)՝ որ հոգեւոր կեանքի վերելքի փրկարար սանդուխն է մեզի համար:

«Առաջնորդեալ մեզ, Տէր Աստուած մեր ... շնորհօք Միածնի Բոյ Տիառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որ եղև մեզ առաջնորդ կենաց և յոյս փրկութեան» (Ժամագիրք):

ԳՐ. Ա. ՍԱՐԱՖԻԱՆ

Ֆրէզո, Գալիլէ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ

ՆԱ

ՀԵՏԱԳԱՅ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

II

Նարեկացու ստեղծագործութիւնը իրրև աւսումնառութեան ազդու որոշ կողմերով իր նշանակութիւնը պահպանել է նաև նոր ժամանակներում: Նարեկացու մեծութիւնը ցոյց տուող ամենահետաքրքրական երեւոյթներից է այն, որ մեր նոր գրականութեան տարբեր շրջաններում առհասարակ չի ընդհատուել գրողների ուշադրութիւնը նրա ստեղծագործութեան նկատմամբ և, նոյնիսկ աւելին, հետզհետէ ուժեղացել այն ղեկավարութեան Մատեանի, իրրև գեղարուեստական գործի, ըմբռնման ու ճանաչման խորացման հետ միասին:

Թէ ինչն է անցեալի խոշոր գրողների ժառանգութիւնից մեծ հետաքրքիր գրողների, այսինքն թէ ինչը նրանք կարող են իրենցից առաջ եղած ոչ օգտագործի և ինչպէս, դա գրականագիտութեան կարևոր հարցերից մէկն է: Ինչպէս միջնադարեան, այնպէս էլ նոր գրականութեան մասին խօսելիս մենք բնաւ մեր խնդիրը չենք համարել՝ Նարեկացուն և հետագայ հայ գրականութիւնը թեմայի կապակցութեամբ Նարեկացու ստեղծագործութիւնից եղած ուսումնառութեան օրինակով այդ հարցը բազմակողմանիօրէն շօշափել՝ բոլոր կոնկրետ փաստերը մէկ առ մէկ յիշատակելով: Այլ ցանկացել ենք նշել միայն մի քանի այնպիսի փաստեր, որոնք ապացուցում են հետաքրքրում Նարեկացու ժառանգութեան օգտագործման հանգամանքը:

Միջնադարեան գրականութիւնից վերելում բերուած օրինակները աղբէն ցոյց են տալիս, որ Նարեկացու ստեղծագործութեան նկատմամբ այն ժամանակուայ գրողների վերաբերմունքը միատեսակ չի եղել և չէր էլ կարող այդպիսին լինել: Մեր նոր գրականութեան փաստերը աւելի քան պահ-

յայտորէն ցոյց են տալիս, որ տարբեր գաղափարական հոսանքների պատկանող գրողները տարբեր կերպով լուրով են մեկնաբանել Նարեկացու ստեղծագործութիւնը և տարբեր առումներով են օգտագործել այն: Այսպիսի պարագայում, հասկանալի է, որ ճշմարտութիւնը պէտք է փնտռել մեր դեմոկրատ, առաջաւոր հայեացքների տէր գրողների մօտ:

Հայ նոր գրականութեան մեծ հիմնադիր Ռաջատուր Արսլանը ստեղծագործութեան մէջ շատ հետաքրքրական երևույթներ կան Նարեկացու ժառանգութեան տրադիցիաների հետ ունեցած կապերի իմաստով: Այսպէս՝ նախ խիստ ուշագրաւ է Արսլանի «Աղասու խաղը» վերնագրով եօթ հազարէից աւելի տող ունեցող «մեծ» պոէմը: Ինչպէս երևում է, Արսլանը իր «Վէրք Հայաստանի» վէպը գրելուց առաջ, այդ վէպում մեզ յայտնի թեման է մատիլները փորձել է արտայայտել յիշեալ պոէմում, որը ժանրով լրիկական պոէմ է և որը ակնայայտորէն գրուել է Նարեկացու Մատեանի հետեւողութեամբ: Բայց Արսլանը շատ շուտ զգալով իր սխալը ստեղծում է էպիկական գործ, իր հանճարեղ «Վէրք Հայաստանի»-ն:

Իզէական մեծ բովանդակութիւնը, պատմական և հասարակական կեանքի այն լայն և խորը պատկերը, որ մենք տեսնում ենք հայ նոր գրականութեան հիմնաքարը հանդիսացող այդ վէպում, իրօք անհնար էր բովանդակաւորել Նարեկացու Մատեանի տիպի մի լրիկական պոէմում: «Աղասու խաղը» պոէմում կան, ի հարկէ, գեղարուեստական տպաւորիչ հատուածներ (որոնց մի մասը օգտագործուել են հնդկական կողմից՝ «Վէրք Հայաստանի» վէպում), բայց իր ամբողջութեան մէջ այն զգուշ էր յաղորդուած գործ համարել: Այսպէս՝ պոէտիկական շատ հնարքներ, որոնք հանդիպում են Նարեկացու Մատեանի մէջ և բնականաբար կապուած են նրա բովանդակութեան առանձնաշատկութիւնների հետ, Արսլանի մօտ նոյնութեամբ կիրառուելով թոււում են «արդէն» արուեստական: Օրինակ՝ նոյնատիպ արտայայտութիւնների անհատնում շարքերը:

Քանի մեծամեծ ենք և կզարքանամ
ես ամեն մէկ շունչ փառելիս, առնելիս,
Ամեն մէկ ոսա առաջ փոխելիս.
Ամեն մէկ աչքս եղ առաջ գցելիս,
Ամեն մէկ քանից դուրս ներս անելիս,
Ամեն մէկ լեզուս բերնումս քաղելիս,
Ամեն մէկ սրտս փոքրումս խաղալիս,
Ամեն մէկ արյունս մազիս դիպելիս,
Ամեն մէկ լեզուս ասածիս կաշիւիս,
Ամեն մէկ պոռոս պոռոքիս քանելիս...

«Վէրք Հայաստանի» վէպում, նմանապէս, առկայ է Նարեկացու կուլտուրայի օգտագործման հանգամանքը, բայց այս անգամ արդէն ճիշտ օգտագործման:

Արսլանի կապը Նարեկացու տրադիցիաների հետ շատ աւելի բազմակողմանի է, քան թէ այդ սովորաբար պատկերացւում է: «Վէրք Հայաստանի» վէպում առաջին հայեացքից նկատուում է, ի հարկէ, միայն այն, որ Արսլանի լեզուական ոճի մի քանի գծերը՝ բառերի և նախադասութիւնների կուտակումները, բնածայնորէն են, չեցնում են Նարեկի լեզուի ոճը: Սակայն այստեղ պիտի չմոռացուի, որ այդ գծերը Արսլանը անմիջապէս ժողովրդական լեզուից և բանահիւստութիւնից է վերցրել, հետեւաբար Նարեկացու հետ եղած նմանութիւնները նրա և առաջ այն հետաքրքրութիւնն ունեն, որ կարող են հիմք դառնալ պնդելու (և դա միանգամայն ճիշդ կը լինի), թէ Նարեկացին, Նոյնպէս, իր ժամանակին ժողովրդական բանահիւստութեան լեզուական ոճն է օգտագործել: Բայց սա, ի հարկէ, դեռ չի նշանակում, թէ Արսլանը, մանաւանդ իր անմահ վէպը գրելիս՝ բոլորովին աչքի առաջ չի ունեցել Նարեկացու լեզուն: «Վէրք Հայաստանի» վէպում հանգրվում են Նարեկի պոետիկական կուլտուրայի օգտագործման բաւականաչափ այնպիսի փաստեր (չնայած ժանրային տարբերութիւններին), որ թույլ չեն տալիս նման երկրակացութեան յանգելու:

Այսպէս, օրինակ՝ երբ Արսլանը վէպը գրելու ընթացքում զգացմունքի ուժգին թափով բռնուած՝ տեղ տեղ մղուում է դէպի ուրիշ մի կարծաւոր և չափածոն, նա այդ ժամանակ առաւելապէս գիմում է Նարեկ

կուսի իշխող՝ յամբ-աննպաստեան հնգվան-կանի անդամներով հարուստ խառը ոտանաւորի չափին: Վէպում հեղինակի կողմից արձակ գրութեամբ շատ էջեր նոյնիսկ կարելի է վերածել առաջին անգամ Նարեկացու գործածած յամբ-աննպաստեան երկնիզամ տասը վանկանի ոտանաւորի: Ահա մի այդպիսի տողատուած հատուած.

Որբեցե՛ք աչկներդ / տեսե՛ք մեր հալը, (5-5)
էլ ի՞նչ օգուտ մեզ / ձեր սուքն ու լալը:
Քուրբ գլխներէս, մահն առաջներս,
Կրակն երեխս, օսովուրն ծակելիս,
Բոցն խորովելիս, մեր հոլին օտիս,
Մեր կէսն փորթուած, կէսն ամնող կառած,
Մեր ոսկերն մոխիր, շնչես կրակուած,
Մէկ ձեռք կտրած, մյուսը փերած,
Պլիկն գլխներս, փառքիցն ոսկերումս,
Սրաներումս արին, արսատուցի աչումս...

Այսպէս կանոնաւոր դեռ էլի երկար շարունակուած է: Այս հատուածը պոետիկական տեսակէտից միաժամանակ շատ բնորոշ է նաև նրանով, որ Արովեանը իրար յաջորդող բաղձաթիւ արտայայտութիւններով է մի գրութիւն և զադափար գեղարուեստորէն մարմնաւորում:

Առաջին հայեացքից իսկ նկատուող այս արտաքին նմանութիւններից բացի, զփուար է բացառել նաև Նարեկացու և Արովեանի միջև ներքին ինչ ինչ կապերի գոյութիւնը, ասե՛նք՝ բնութեան պանթէիստական բնկալման և այլ կողմերում:

Յայտնի է, որ Արովեանը իր վէպում հանդէս է բերել հայ եկեղեցականութեան նկատմամբ խիստ քննադատական վերաբերմունք: «Վէրք Հայաստանի» վէպի հերոս Աղասին մի տեղ (իսկապէս արտայայտելով աշխատաւոր գիւղացու տրամադրութիւնները հոգեւորականութեան վերաբերմամբ) այսպիսի խորհրդածութիւններով դէմ է արտայայտուում եկեղեցական խոստովանութեան խորհրդին. «Ես իմ կարճ խելքովս էնպէս եմ իմանում, որ մարդ խոստովանելիս, ինքը պէտք է իր մեղքի վատուութիւնը, իր արած չարութիւնը միտք անի, փոշմանի, զլջայ, Աստուծոյ խնդրի՝ որ իւրան թողութիւն տա, որ էլ չանի, կարողութիւն տա, որ իր ճամփիցը չհեռանա,

բարի ըլի . . . Թէ ինձ վատութիւն ես արել, պէտք է արտով իմանաս, ինքզ փռմանիս, թէ չէ ուրիշի անելով՝ (այսինքն՝ տէրտէրին. — (Մ. Մ.) դու հո քու ուզածը ու քո խորհուրդը չես թողալս: Կամ մի ուրիշ տեղ. «Տո հէնց փող պէտք է տամ, որ հօգիս դրախտը գնամ: Տո որ գործքս լաւ ըլլի, ես տնօրէն ըլլիմ, Աստուած նրանց խօսքովը իմ հոգուս պէտք է թողութիւն տա՛: Աղասու այս խօսքերին Արովեանը անշուշտ համաձայն է, իսկ եթէ դա այդպէս է, ուրիշն սրանով օրոշ չփման կէտ է ստեղծուում Նարեկացու հետ:

ԺԹ. Գարի առաջին կէտում առաջացած հայկական կլասիցիզմի ներկայացուցիչները, որոնք գրում էին գրաբար լեզուով, միջնադարեան քնարերգուների նման, բայց այլ կողմերով, շարունակում են մեծ չափերով օգտագործել Նարեկացու պոետիկական կուլտուրան: Նրանցից մանանշանաւորը՝ Ղևոնդ Ալիշանը, կլասիցիզմի ոճով գրած իր թէ՛ կրօնական-բարոյական, թէ՛ պատմական բովանդակութիւն ունեցող գրաբար բանաստեղծութիւններում շատ տեղ նոյնիսկ ուղղակի յիշեցնում է Նարեկացուն: Օրինակ, նրա օվասն փրկելոյ յաշխարհական ծովէս ոտանաւորը գրուած է Նարեկի յայտնի օվսն զի ծով է ինձ ծփանաց կենցաղոյս բերումնք յոյժ նմանագոյն: Հատուածի նմանողութեամբ.

Անգէս բաւոյն եւ չարի
Անկեալ ի ծով աշխարհի,
Ու փորորիկ հուպ ընդ հուպ
Յուրացանն արեւուփ
Մահաւարտուո բիւր կոհակ
Ի գաղփաղփուցն իմ նաւակ,
Ի հեգ նաւակն իմ մարմնոյս՝
Ոյր առաջնորդ չիք եւ յոյս . . .

Որովհետեւ կլասիցիզմի ներկայացուցիչները մեծ ուշադրութիւն էին դարձնում ստեղծագործութեան լեզուի հետադարձական փայլի և հնչեղութեան վրայ, ուստի նրանք շատ քատ էին գտնում իրենց համար օգտագործելի Նարեկացու արուեստում: Լեզուի հնչեղութեան հիմնական միջոց կլասիցիզմի հետեւողների համար հանդիսանում է բաղձաձայնոյթը, իսկ այդ տեսակէտից

Նարեկացին կարող էր, իրօք, լուսազոյն ուսուցչիը լինել։ Ալիշանի վերոյիշեալ տառնաւորում հանդիպում է Նարեկացուց վերցուած «Ծօներով բաղաձայնոյթ, ինչպէս և առաջին անգամ Նարեկացու գործածած «ծիծաղախիտ» բառը։

Սև ծովս անեղ եւ ծածուկ,
Ծիծաղախիտ սեւանեմ...

Բայց խնդիրը բացարձակ նմանողութեան մէջ չի։ Ալիշանը, ինչպէս և ուրիշները, միանգամայն ինքնուրոյն բաղմամբիւ բաղաձայնոյթներ է ստեղծում՝ շարունակելով և զարգացնելով Նարեկացուն։ Ինքնուրոյնութեան տեսակէտից յատկանշական է Ալիշանի «Հայրենի» բանաստեղծութիւնները շարքը։ Այստեղ նա թէպէտ գրաբար, բայց Պաւլուսով ու ներշնչմամբ գրուած, բանաստեղծութիւններում բաղմամբիւ նոր օրինակներ է տալիս բաղաձայնոյթների կիրառման։ յիշենք նրա քայլերգները, որոնց աղագրութիւնը իշխում են դ, յ, ռ, չ, ց և այլ ուժեղաձայն բաղաձայններ։ Ահա Վահան Մամիկոնեանի զօրաց քայլերգը, նշանաւոր «Բա՛մ, փորոտանը»։

Հայկեան փանդաւնց որոնքնպոս դըրնչին
բարբառք մարտազոռ,
Պառնակոռոչ անդրաձայնե Պարսիկ կեղեք
ի քեփոր...

Գոռան Կորդիքի, մոնչեն Մախի, հըրնչեն սահմնք Երախայ,
ի դոռն ի դոռն օւլ բիւրուցն օնցաւորով,
Տաւանին դաւաւակ, յառնե տիւնդն ապուպ,
Կուռի առ կուռի կոփեն կոբայ, քեզ առ
քեզ,
Պիւրդ առնուն քարեք կորովեացն ի վեգ։(*)

(*) Այս եօթ տող ստանաւորին մէջ տեսնեք տառնեւօթ սխալ որ կրնայ մրցանիշ մը կազմել. օր. բարբառք՝ եղած էր բառք, Կորդիքի՝ կորդիք, Երախայ՝ Երախա, դաւաւակ՝ դաւաւ, ապուպ՝ ապաւոպ, և այլն. խանգարելով քերթուածին թէ՛ լեզուէ, թէ՛ տաղաչափութիւնը և թէ՛ իմաստը։ Լուրջ և միայնակ արժէքով հրատարակութեանց մէջ նման վրիպակներու նկատուած չէլուսէ կը կարծենք թէ կ'արժէ աննկատ չթողուլ։

ԽՄԻ.

Նոյն այս արուեստը (որի մէջ նկատելի է ձևապաշտական տարրը) կայ Ալիշանի աշակերտ Պէշիկթաշլեանի գրաբար ստանաւորներում։

Ալիշանը ինքը յիտոյ հանգիստանում է մեր այն գրողներից մէկը, որոնք ուժեղ հարուած են հասցնում հայ կլասիցիզմին։ Նա իր «Նահապետի երգերով» սկիզբ է դնում աշխարհաբար բովանդակ պոէզիային։ Աշխարհաբար գրելիս նոյնպէս Ալիշանը շարունակում է Նարեկացուն օգտագործել (օրինակ՝ «Շուշանի Ծաւարանայ» բանաստեղծութիւնը), և դրա օրինակ հանգիստանալ ուրիշ բանաստեղծների համար։

1850-60ական թուականներին՝ հայ հասարակական մտքի բուռն զարգացման տարիներին, գրական, գաղափարական սուր պայքարի և բանավեճների եռուղեք մէջ մի պահ Նարեկացու նկատմամբ ուշադրութիւնը, կարծէք թէ, թուլանում է, սակայն, ի հարկէ, նա ոչ մի ժամանակ չի մոռացւում, և միշտ յիշատակում է անցեալի մեծարժէք կուլտուրայի ներկայացուցիչների շարքում։ Ներածականում արդէն յիշատակուել է հայ մեծ ակադեմիկոս դեմոկրատ Նալբանդեանի գրական կարծիքը Նարեկացու մասին։ Սմբատ Շահազիզը իր «Հրապարակախօս ձայն» գրուածքում համարիտ լինելով՝ մէջբերում է կատարում 1858 թուին «Հիւսիսասփայլում» աղուած նաշարանի մի յօդուածից, որտեղ հեղինակը այն միտքն է զարգացնում, թէ ժամանակի հայ հասարակութեան յառաջդիմութեան նպաստելու համար անհրաժեշտ է նրան ծանօթացնել և իր հին կուլտուրայի հետ, իսկ դրա համար պէտք է հին խոշոր հեղինակները գործերը թարգմանել մեռած գրաբար լեզուից նոր կենդանի լեզուի։ «Այժմուս մեռած է հայի համար իւր սիրելի Մովսէս Որբենացին, իւր քաղցրախօս Նիլիէն, իւր հոգիացած և հոգեորում Գրիգոր Նարեկացին»։ Թող հայերը կենդանացնեն նորանց իւրեանց հայի համար։ Յատկանշական է, որ այստեղ Որբենացու և Նիլիէնի կողքին դրւում է Գրիգոր Նարեկացին։ Իսկապէս, նաղարեանը և նրան համակարծիք Շահազիզը ճիշդ ընտրութիւն են կատարել որպէս հին կուլտուրայի մեծագոյն գրողների՝ յիշատակելով այդ երեքին։

Հայրաճանապարհորդների հետաքրքրությունը դէպի Նարեկացու ստեղծագործությունները առանձնապէս սկսում է ուժեղանալ 90-ական թուականներին, իսկ Բ. զարի ուղարկելին ուսման մասին առաջին ուղղակի պաշտոնական զեկերը առնում է Այդ տարիներին Նարեկացու՝ իբրեւ բանաստեղծի ստեղծութեան մասին մեր առաջատար գրողները աւելի յաճախ են արտայայտում և յափշտակում ու հրացած ուսման սիրտում են նրան։ Այս երևոյթը, ի հարկէ, մի կողմից ընդհանրապէս արդիւնք էր մեր գրականութեան բնական զարգացման, միւս կողմից էլ այն կապում էր ռուս և արևմտեան արուեստագիտական ստեղծած լաւագոյն տրագիկականների հետ։ Սակայն նոյն այս շրջանում Նարեկացու մասին արտայայտում են նաև յետագէմ հոսանքների պատկանող բանաստեղծները։ Բանն այն է, որ 90-ական թուականներին եւրոպական գրականութեան մէջ լաւական լայն չափերի հասած սիմվոլիստական գրական ուղղությունը, որը, ինչպէս յայտնի է, իր էութեամբ բուրժուական-ոչակցիոն բնոյթ ունէր։ Սիմվոլիստները յանձնին Մուրիս Մետերլինգի ստեղծելին իրենց ուղղութեան փոխառաջնությունը, որի բովանդակութիւնը կազմում էր մահուան ու կործանման մղձաւանջով բռնուած ոչակցիոն կենսահայեցողությունը։ Սիմվոլիստները մեծ հակում էին ցոյց տալիս նաև դէպի ֆորմալիզմը։ Հայ բանաստեղծներից մի քանիսը այս կամ այն չափով հետեւելին բաւական աղմուկ հանած այդ գրական ուղղութեանը։ Ըստ որում նրանցից ոմանք՝ առաւել փոքր թիւ և առաւել քիչ տաղանդ ունեցողները, որոնք ունէին բուրժուական անկումային տրամադրութիւններ, փարւում են սիմվոլիզմի բուն էութեանը՝ ոչակցիոն բովանդակութեանը, որի մէջ մեծ տեղ էր բռնում միստիկան։

Այդ կարգի հայ սիմվոլիստները, որոնք համախմբուած էին գլխաւորապէս Կ. Պոսում լոյս տեսնող «Մազիկ» ամսագրի շուրջը, ամենագոհիկ մեկնաբանութեամբ՝ աղաւաղելով պատմականութիւնը, փորձում էին իրենց խիստ հակագեղարուեստական միստիկ-ոչակցիոն գործերի գոյութիւնը արդարացնել՝ յենուելով Նարեկացու հեղինակութեան վրայ։ Բուրժուական խաւերի

հետ կապուած նրանց աղճատում ու մահուան մղձաւանջով բռնուած ներքինը երբեք չի կարող համեմատուել Նարեկացու ազնիւ ու մաքուր հոգու հետ։ Նարեկացու «Ողբերգութեան մատեան»-ին բոլորովին խորթ են այն հիւանդագին հոգեկան հալածութեան ցիւանները, որոնք յատուկ են եւրոպական և հայ սիմվոլիստներին։ Նարեկացու մօտ բացակայում են ինքնանպատակ ծանր ու մղձաւանջային պատկերներ այնպիսի բնոյթով, ինչպէս օրինակ, դրանք կան, ինտրալիստիկ և երաժշտարհում։ Նրա անգամ մեծածի պատկերում, բնաւ դուրս չի գալիս իրականութեան ճշմարիտ զգացման սահմաններից։

Բայց ամենակարեւորն այն է, որ Նարեկացու հուշակաւոր Մատեանը գրուած է աւելի քան հազար տարի առաջ, միջնադարում, ֆէոդալիզմի պայմաններում և այնտեղ իշխում է լոյսը և ոչ թէ խաւարը, որ նրա ողբերգութիւնը բխում է լաւ կեանքի պահանջմունքից և ոչ թէ ընդհանրապէս կեանքի ժխտումից, ու վերջանում է պայծառ լաւատեսութեամբ, և ոչ թէ մռայլ անյուստութեամբ, ինչպէս այդ սիմվոլիստների մօտ է։ Մատեանի ձևով աներ ողորմած ինձ օր տարածում ... ու նշանաւոր հաւումար, որ անհեթեթութիւն է նրա հեղինակին ժիւ։ զարի վերջերի մետերլինգեան սիմվոլիստների հետ խառնել։

Մ. ՄԿՐԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 17)

